

СВЯТІ УКРАЇНЦІ

Продовжуємо знайомити читачів з науково-популярною працею професора **Станіслава Росовецького**. Пропонуємо здійснити подальший екскурс в історію Київської Русі і почути оповідь про наступного представника давньоруської князівської династії, котрий, подібно до свв. Бориса і Гліба¹, прийняв мученицьку смерть і був згодом канонізований.

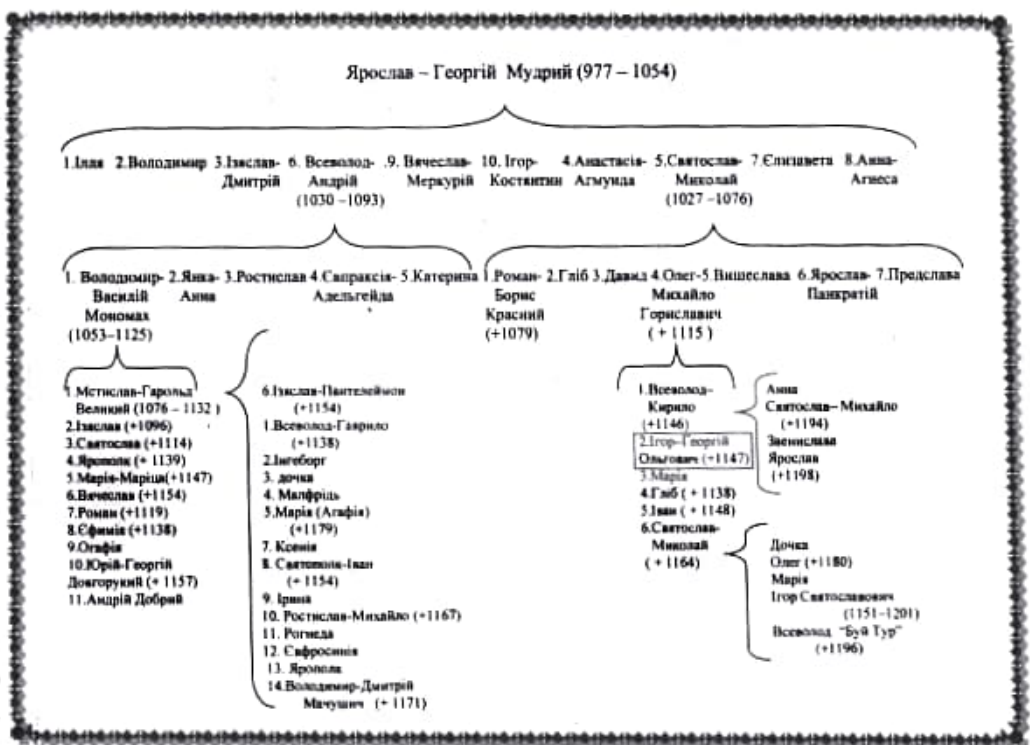
А щоб читачі могли краще орієнтуватися в історичних подіях, вміщуємо фрагмент схеми родоводу династії Рюриковичів, яка, сподіваємось, дасть уявлення про історичні постаті, що були причетні до подій тих далеких часів.

Благовірний великий князь київський і чернігівський Ігор Ольгович († 1147 р.)

Ігор Ольгович, дядько (точніше, стрий²) головного героя «Слова о полку Ігоревім», пробув великим князем київським два неповні вересневі тижні 1146 року. Владу йому передав перед смертю великий князь київський Всеволод-Кирило Ольгович, його брат. <...>

То ж не дивно, що Ігор Ольгович, почувши про смерть брата, скаче поспіхом до Києва і разом з братом Святославом якнайшвидше приводить киян до присяги. Остання відбулася на віче, що його було скликано на Великому Ярославовому дворі, у Верхньому місті. Відразу ж кияни збираються на нове віче, тепер вже на Подолі, «біля Турової божниці», та послають до Ігоря, сказавши: «Княже! Прийди до нас». Київський літопис розповідав, що Ігор поїхав таки на віче і став (мабуть, неподалік від натовпу) «з дружиною своєю, а брата Святослава послав до них

на віче. І почали кияни звинувачувати тіунів Всеволодових — вишгородського тіуна Ратшу й іншого, Тудора». Кияни вимагали також, щоб князь Ігор сам їх, киян, судив, і тих судив, хто завдасть їм обиду. Святослав поцілував за брата на цьому хреста, а коли він переповів ці вимоги Ігореві, то й сам великий

¹ Статтю про свв. Бориса і Гліба див.: «Троїщина Православна». — № 1. — 2001.

² стрий — брат батька в західних областях України. — Ред.

князь, з коня зійшовши, присягнув, що виконає їх. Потім князі поїхали обідати, а кияни кинулися «грабувати Ратшин двір і на мечників». Святославу з братовою дружиною ледве вдалося їх заспокоїти.

А тим часом вже збирався у похід на Київ князь переяславський Ізяслав Мстиславич, котрий вважав себе обійденим покійним Всеволодом-Кирилом, бо мав право на велике князіння Київське після батька свого, Мстислава Великого. Негайно розпочавши похід, що став, за висловом П.П.Толочка, триумфальним, Ізяслав зустрів на шляху таємних посланців від киян, які попередили його про готовність київських полків перейти на його бік.

Не дивно тому, що Ігор Ольгович, вийшовши з великими силами проти загонів Ізяслава, тільки й встигав спостерігати, як київське ополчення та полки, на чолі яких стояли київські тисяцькі Гліб та Іван Воїтишичі, скакали хто до лав ворога, а хто назад у місто. Залишившись з трьома вірними йому полками (своєю дружиною, полком брата свого Святослава і дружиною небожа Святослава Всеволодовича), Ігор Ольгович зважився на відчайдушний наступ, був розбитий і змушений тікати.

Родичі князя були щасливіші за нього. Святослав Ольгович дістався Чернігова, де зміг перевести дух, а молодий Святослав Всеволодович — майбутній «Святослав грізний київський» у «Слові о полку Ігоревім» — забіг через Жидівські ворота до Києва й сховався в Ірининському монастирі. Ігор Ольгович, ще вранці великий князь київський, скакав самотньо в напрямі Дніпра, поки кінь його не загруз у Дорогожицькому болоті, пам'ять про яке збереглася на Сирці в назві Дорогожицької вулиці. Сам же, без коня, князь Ігор Ольгович через хворі ноги не міг вибратися, тож у безпорадності очікував полонення, чого й дочекався через чотири доби: на нещастя князя, знайшли його в болоті прибічники Ізяслава, який

ІЗЯСЛАВЪ МСТАВИЧЪ ПОСТРИГЕГО СПИВУ ПЕРІМСТАВІСКО
МОУ БОУФНМЬЮ ПИРИШЕ ПОСТРИЖЕНІЕ СЪ СЪ:

ОБЪЯВЛЯЮЩИМЪ ПИРИШЕ ПОСТРИЖЕНІЕ СЪ СЪ:

Постриження Ігоря Ольговича.
Мал. з літопису. XIII (XV) ст.

тим часом встиг «з великою славою та честю» в'їхати до столиці та видобути з Ірининського монастиря знайденого там Святослава Всеволодовича.

Новий великий князь київський по-різному повівся із своїми вельможними бранцями. Молодого Святослава Всеволодовича переможець помилував і навіть дав йому у володіння п'ять міст на Бузі. Справа в тому, що юнак був небожем не лише Ігоревим, але й Ізяславовим: мати Святослава, Марія, в чернецтві Агафія, була рідною сестрою Ізяслава, дочкою Мстислава-Гарольда Великого. Ігор Ольгович теж доводився родичем Ізяславу (обидва нападки Ярослава Мудрого), але їх приналежність до ворогуючих династій Мономаховичів та Ольговичів не пом'якшувалася ні ближчим спорідненням, ані обопільною повагою та симпатією. Ігор Ольгович взагалі, як можна зрозуміти, до цього часу не спромігся викликати до себе помітної симпатії — у літописців або у київських бояр, не кажучи вже про простолюд цього міста, котрий з насолодою розграбував, поки великий князь сидів у болоті, його добро та будинки його дружини. Що ж до князя Ізяслава, то він бачив у Ігорі Ольговичі насамперед небезпечного політичного противника, до того ж узурпатора його, Ізяславових, прав на велике князівство Київське. Ігоря спочатку замкнуто було до Видубицького монастиря, а згодом, вже у кайданах, відвезено до Переяслава, де князь опинився у порубі.

Ось тут завершується історія великого князя

київського і чернігівського Ігоря Ольговича і починається житіє блаженного Ігоря Ольговича. Почнемо з того, що поруб — це не звичайна в'язниця. Це яма в землі, згори перекрита колодами та дерном. Похований живцем, в'язень з порубу, як правило, вже не виходив: помирав від задухи (так, 1159 року в Києві за одну ніч у порубі «задохлися» чотирнадцять арештованих новгородців) або хвороб. Ось і Ігоря Ольговича посаджено було до такого порубу, влаштованого у дворі монастиря св. Івана. На ту ж зиму він, у порубі сидючи, вкінєць розхворівся і, користуючись тим, що Ізяслав, повертаючись з Новгород-Сіверського до Києва, заїхав у Переяслав, попросив передати йому: «Брате! Тепер я дуже хвораю і благаю в тебе постриження, бо ж ця думка постригтися була в мене ще на княжінні моїм. Тепер я в скрусі, ось і хвораю дуже, що й не сподіваюся й живим залишитися».

Ізяслав зглянувся на це зворушливе благання, що фактично мало на увазі й згоду на цілковиту відмову від політичної діяльності. За його наказом поруб над ямою розібрали і витягли хворого князя на повітря. Через кілька днів, коли в'язень трохи отямився, єпископ переяславський Юхим постриг його у ченці. Це зроблено було за життя жінки Ігоревої (ім'я її в джерелах не згадується), яка тоді ховалася в далекому вятичському Корачеві, куди завів її, криючись від гніву Ізяслава, брат її чоловіка Святослав Ольгович. Після Ігорева постриження їй теж залишився один шлях у житті — до монастиря.

Потім перевезено Ігоря Ольговича до Києва, де він опинився у Федорівському монастирі. Вибір цей зроблено було не ним самим і не був він випадковим. Федорівський монастир побудований 1129 року батьком Ігорева ворога — Мстиславом-Гарольдом Великим, який в ньому і похований. Не покладаючись, однак, тільки на нагляд ченців свого родового монастиря, Ізяслав зажадав підтвердження гарантії невтручання князя-ченця у світські справи: Ігорю

(в ченцях він залишив собі друге, християнське, ім'я — Георгій) наказано було прийняти на себе ще й схиму, «великий ангельський образ».

Проте й таким Ігор Ольгович залишався, мабуть, небезпечним для Ізяслава, бо відомо, що, вирушаючи у похід проти Ольговичів, великий князь доручив стерегти його «сторожі, митрополиту та Лазареві-тисячнику», тобто тисяцькому. А з іншого боку, і схима не зберегла життя в'язню.

Чи був насправді Ізяслав повинен у підбуренні киян до вбивства Ігоря Ольговича, — питання це й дотепер не вирішене. Нас цікавить, як відбито цю подію в тексті «Книги житій святих...» св. Дмитра Туптала, що є певним відповідником офіційного церковного житія — «Убієніє блаженного Ігоря Ольговича, князя чернігівського і київського» з поміткою: «З Літописця Печерського і з Пролога». Тут розповідається, що Святослав Ольгович, брат в'язня, не раз звертався до Ізяслава з проханням відпустити Ігоря до одного з чернігівських монастирів. Ізяслав відмовлявся, а тому й ворожнеча його з Ольговичами не вщухала. Зібравши війська, Ізяслав став з ними на Супої. І тут він отримує звістку, що на нього йде Святослав Ольгович з іншими князями мститися за ув'язнення брата свого. Тоді Ізяслав послав гінця в Київ до брата Володимира Мстиславича, митрополита Кліма Смолятича та до киян. Він прохав допомоги і зажадав, зокрема, щоб київське ополчення («київські люди») прийшли до нього на Супої. Кияни начебто відповіли: «Радо ми та й з дітьми нашими пішли були б битися за нашого князя, але стережемося, щоб не вийшло біди отут, як це було за великого князя Ізяслава Ярославича, коли, визволивши з порубу Всеслава, його посадили на князівському столі. А тепер ворог князя нашого і наш — Ігор, не в порубі, а в монастирі Федорівському ходить на волі». Цікаво, що промовець киян пам'ятає (з усних переказів?) про повстання 1068 року, коли кияни, що визволили з порубу Всеслава Полоцького і про-

голосили його великим князем київським, були жорстоко покарані його переможцями. Проте на цей раз повстання вибухнуло у спосіб незвичний: «І заволавши, пішли всі вбивати Ігоря».

Ні князь Володимир, ні митрополит, ані обидва київські тисяцькі не змогли затримати натовпу, що поринув до Федорівського монастиря. Володимир на коні намагався перегнати люд, але не встиг, бо, як сказано в Київському літописі, «народи йшли мостом».

Тим часом Ігор вже знає, що йому загрожує смерть. Він поспішає до церкви і там, впавши перед іконою Богородиці, молиться із сльозами. У кінці молитви Ігор каже: «І якщо сьогодні кров мою проліють, то буду мученик Господу моєму». Ікона Божої Матері, до якої молився перед загибеллю своєю Ігор Ольгович, під назвою «Федорівської», була згодом перенесена до Софії Київської, де зберігалася в боковому олтарі Архідиякона Стефана, а потім Іоанна Богослова.

Князь ще молився, коли натовп киян вдерся до монастиря, де правилася літургія, заповнив церкву «з великим галасуванням і з кличем», витягнув Ігоря на двір, побив його і зірвав з нещасного чернечий одяг. Потім потягли його на вулицю. У воротах Ігор зіткнувся з Володимиром Мстиславичем, що спромігся нарешті дістатися до монастиря. Страждалець, глянувши на нього, проказав: «Ох, брате, куди це мене ведуть?» Володимир же, зійшовши з коня, почав його відбивати, говорячи до народу: «Братія моя, не робіть цього зла!» За однією з версій, Володимир прикривав нещасного при цьому своїм корзном, князівським плащем, за іншою — власним тілом.

Володимир сподівався довести так Ігоря до двору матері

своєї. Розлючені кияни продовжували бити страждальця, вдарили й Володимира. Це побачивши, якийсь Михалко теж скочив з коня, бажаючи допомогти Володимирові, і став захищати обох. З його допомогою Володимирові вдалося проштовхнути Ігоря до двору своєї матері та замкнути ворота.

Щоб належним чином оцінити мужні дії Володимира, треба врахувати, що було йому тільки 15 років. Народився цей княжич у рік смерті батька. Мати його, Любава (так подав її ім'я В.М.Татищев) — дочка новгородського посадника, отже, з погляду киян, походження не аристократичного, була другою жінкою Мстислава-Гарольда. Залишивши цього юнака за себе в Києві, Ізяслав поклав на нього тягар важкої відповідальності. І він зробив усе, щоб врятувати Ігоря, бо розумів, якою ганьбою це вбивство залямує честь Мстиславичів. Діяла в його свідомості й мотивація класова, феодално-етикетна: вбивство Рюрикovichа, колишнього великого князя Київського, міським плебсом було для нього річчю нечуваною, нестерпною для його князівської, родової честі. Зваживши на вік Володимира, додамо до мотивів його шляхетного і сміливого вчинку і гуманність — не стільки ту помірковану гуманність, що її демонстрував дід його Володимир Мономах, як чисті почуття юної, не зіпсованої це облудним світом людської істоти.

ПОВІДАША ВОЛОДИМИРДІАКО ПОДІВРІТЬМЪ НАПОРГОВИ

Ігоря Ольговича волочать за ноги.
Мал. з літопису. XIII (XV) ст.

Але повернімося до подій 5 червня 1147 року. Отож ворота зачинилися перед галасуючою юрбою і притиснутий до них зовні Михалко зазнав на собі лють озвірілої, охопленої жагою вбивства людності, що лишилася своєї здобичі: його побили, розірвавши коштовний одяг, зірвали з нього золоті прикраси. Цього Михалка теж називають братом Ізяславовим, за іншими джерелами це київський боярин.

Тим часом ворота було виламано, і розлучені кияни, побачивши Ігоря Ольговича «на сінях», вирубали двері тих сіней — зовсім як півтораєста років тому, коли їхні предки-язичники хотіли принести в офіру сина варяга-християнина, — і, схопивши в'язня-схимника, забили його, ледь встигнувши стягти жертву вниз сходами.

Про знущання над тілом забитого, що були обов'язковим, етикетним моментом народних повстань середньовіччя, в редакції св. Дмитра сказано лише: «Потім, прив'язавши йому мотузку до ноги, тягли його по вулиці, насміхаючись над ним, і кинули на ринку». У Київському літописі розповідається, що тіло Ігореве волокли Бабиним Торжком до Десятинної церкви, а там знайшли чоловіка з возом, покладали на нього тіло і відвезли на Поділ, де й скинули на ринку. На гадку російського історика М.Н.Тихомирова, який доводив, що не було тут боярської змови, а тільки народне повстання, місця, якими волокли тіло Ігореве і на якому його кинули, вказують, хто були оті "люде", котрі забили Ігоря, — «головна маса міського населення: ремісники, дрібні крамарі, поденники».

У св. Дмитра Туптала читаємо: «Брат княжий Володимир Мстиславич послав домашніх своїх спорядити і забрати тіло вбитого, вони ж, спорядивши, покладали його в церкві святого Михайла». Йдеться, безперечно, про Михайлівський Золотоверхий собор. Тут тіло загиблого з подільського ринку відвозять до родової усипальниці Святополка-Михайла Ізяславича, чії нащадки у борні Мстиславичів з Ольговичами зайняли позицію нейтральну. Але святому тут не сподобалося спочивати. Він дав знати про це дивом, що сталося тієї ж ночі: у церкві, в якій він лежав, «засвітилися всі свічки самі собою». Про чудо розповіли митрополитові, він же заборонив розповідати про це, наказав навіть потаїти це диво.

Митрополитом тим був Клим Смолятич, висо-

коосвічений письменник, «філософ» (М.С. Грушевський припускав навіть, що він одержав у Візантії вищу як на той час освіту); в історії ж Руської церкви славний він тим, що був другим (після св. Іларіона в XI ст.) митрополитом-русином, до того ж не у Константинополі поставленим, а у Києві. А сталося це так. Здобувши престол великого князіння київського, Ізяслав Мстиславич зіткнувся з неприємною для нього церковно-ієрархічною ситуацією. Митрополита кафедра порожнювала. Ще 1145 року грек Михайло, митрополит Київський, раптом повернувся на свою батьківщину, взявши, одначе, з єпископа пів слово не служити без нього у Софії Київській. Це мало, зокрема, наслідком, що Ізяслав, урочисто увійшовши до Києва, не міг відзначити це своє свято молебнем у головному київському храмі. Мабуть, тоді й виник у великого князя задум висвятити митрополита з руських.

А Михайло все не повертався. У Константинополі скинуто було чергового разу патріарха, точилася боротьба між претендентами, і те, що в далекій Русі не було митрополита, зовсім не турбувало візантійських церковних ієрархів. Намагаючись використати цю ситуацію, Ізяслав скликав руських єпископів і запропонував їм обрати митрополита самим, назвавши й свого кандидата — постриженника Зарубського монастиря Кліма Смолятича. Зважаючи на прізвище, історики, як правило, виводять Климова походження із Смоленської землі. Проте Смолятич означав лише «син Смоляти», а це ім'я, Смолята, пов'язувати з містом Смоленськом так само безпідставно, як і прізвище нашого сучасника Юрія Смолича. Додамо ще, що проти кандидатури Кліма і взагалі проти виборів «без патріарха» виступили два єпископи — новгородський Нифонт і смоленський Мануїл. Єпископ смоленський мав би підтримати вихідця із своєї єпархії — коли б Клим був ним. А ворожість до Кліма Нифонта мала й політичне забарвлення: якщо Клим, ставши митрополитом київським, беззастережно підтримував Ізяслава, Нифонт, що був печерським постриженником, симпатизував, за спостереженнями Б.О. Рибаківа, Ольговичам. Навіть коли Нифонт, востаннє приїхавши до Києва 1156 року, за два тижні перед смертю своєю бачить віщий сон, то приснилося йому, що стоїть він в Успенському соборі Печерського монастиря «на

Святошиному місці», — а це, як слушно зазначає дослідник, "веде нас до Ольговичів", адже згаданий Святоша — це двоюрідний брат Святослава Ольговича, князь Микола-Святоша, що став печерським ченцем, а згодом був канонізований як «печерський чудотворець» (пам'ять його — 14 вересня). Запеклу боротьбу Нифонта проти митрополита Кліма підтримував константинопольський патріарх, що у грамотах своїх називав його за це навіть святим. Потім, справді, Нифонт, «єпископ новгородський, чудотворець печерський» зайняв своє місце серед святих Православної Церкви (пам'ять його — 8 квітня).

А тоді, 1147 року, князеві Ізяславу допоміг чернігівський владика Онуфрій. Він нагадав Собору, що греки освячують патріархів рукою апостола Іоанна Богослова, але ж і у Києві є реліквія теж славнозвісна — голова святого Клімента, папи Римського, отже можна було б і самим висвятити нею митрополита. Чи то авторитет Климентових мощей, привезених Володимиром Святим з Корсуня 988 року, чи то палке бажання князя, відомого своєю невичерпною енергією та рішучістю, справили враження на решту єпископів, але 27 липня 1147 року Кліма Смолятича було таки обрано київським митрополитом. І те, що це обрання відбулося в день пам'яті святого великомученика Пантелеймона, було, як дотепно зазначив Л.П. Толочко, «своєрідним іменинним дарунком Ізяславу Метиславичу», який мав християнське ім'я Пантелеймон.

Не проминуло й двох місяців, як новому митрополитові довелося відробляти за послугу, що їй надав йому Ізяслав: він призначений князем у «сторожу» ченця-в'язня Ігоря, а потім, ставши одним з організаторів та керівників віча, яке постановило його забити, хоч і протестував, але об'єктивно опинився в позиції підмовника і співучасника цієї розправи над беззахисним схимником.

Повертаючись до першого чуда над тілом Ігоря в Михайлівському соборі, відзначимо, що з точки зору давнього автора спроба митрополита замовчати його була цілком

логічною, бо диво звинувачувало самого вченого пастиря. З іншого ж боку, святий цим чудом дав зрозуміти, що не бажав залишати свої моці в чужій церкві. Тоді призвав митрополит Клім ігумена Федорівського Ананію і наказав йому поховати тіло забитого. Ананія ж, побачивши, що тіло все у крові, багато плакав. Він знов одягнув Ігоря як личило це ченцеві та схимнику і, напевно, відвіз тіло до свого монастиря, що був в'язницею для живого князя. В усякому разі, коли почали його відспівувати, «вдарив страшний грім, і з'явився раптом світосійний стовп над церквою, і потрусилася земля». Всі ж люди жажнулися й озвалися: «Господи помилуй!» Святий у такий спосіб протестував проти поховання свого і у Федорівському монастирі.

Зваживши на ці дива, ті, хто приймав у цій справі рішення, дозволили князівській логіці перемогти чернецьку: Ігоря було покладено у домовину не у Федорівському монастирі, як його примусового ченця, але у Симеонівському, що був побудований дідом його Святославом Ярославичем.

Але й тут святий страждалець під час одного із свят показав знову, що й це місце його не задовольняє. Знову засвітилися самі собою свічки над його домовиною, «і світ великий засяяв, і пахощами дивними війнуло».

І справді, через два роки, коли Київ захоплено було військом Юрія Довгорукого, Святослав Ольгович переніс моці брата «до Чернігова з великою честю і поклав їх до церкви Святого Спаса, в єпископії у Теремі краснім». Цей «Терем» (не червоний, як

можна було б гадати, а прекрасно оздоблений) мав стати пантеоном чернігівських святих. Хоч Спаський собор, багато разів перебудований, стоїть і тепер посеред Чернігова, від «Терема красного» і від давніх у ньому поховань не залишилося й сліду. Церква ж святкує пам'ять страждальця-князя 19 вересня, а перенесення його мощей — 5 червня.

